

Національна
академія наук України

Інститут
української археології та джерелознавства
імені М.С.Грушевського

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

Видавництво "Світ"

<http://svit.gov.ua/>

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

ТВОРИ у 50 томах

Видавничарада:

Борис ПАТОН – голова
Любомир ВІНАР • Іван ДРАЧ • Аркадій ЖУКОВСЬКИЙ
Іван КУРАС • Володимир ЛИТВИН • Олексій ОНИЩЕНКО
Омелян ПРИЦАК • Френк СИСИН • Ярослав ЯЦКІВ

Головна редакційна колегія:

Павло СОХАНЬ – головний редактор
Ярослав ДАШКЕВИЧ – заст. головного редактора
Ігор ГИРИЧ – відповідальний секретар
Геннадій БОРЯК • Віктор БРЕХУНЕНКО • Іван БУТИЧ
Сергій БЛОКІНЬ • Василь ДАНИЛЕНКО • Микола ЖУЛИНСЬКИЙ
Олександр КУЧЕРУК • Олександр МАВРІН • Ігор МЕЛЬНИК
Надія МИРОНЕЦЬ • Юрій МИЦІК • Всеволод НАУЛКО
Руслан ПИРИГ • Валерій СМОЛІЙ • Ольга ТОДІЙЧУК
Василь УЛЬЯНОВСЬКИЙ • Ярослав ФЕДУРУК

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

Том 8

Серія
ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ ТА РОЗВІДКИ
(1906–1916)

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

ЛЬВІВ
ВИДАВНИЦТВО
«СВІТ»
2007

ББК 63.3 (4 УКР)
Г91

*Випущено на замовлення Державного
комітету телебачення і радіомовлення України
за програмою «Українська книга»*

*Затверджено Вченою радою
Інституту української археографії та джерелознавства
імені М.С.Грушевського НАН України*

Упорядники Мирон КАПРАЛЬ, Андрій ФЕЛОНЮК

Автори коментарів: О.Вінниченко, Л.Войтович,
М.Капраль, Я.Книш, О.Кулчицький,
С.Панькова, Л.Тимошенко, А.Фелонюк

Видавництво "Світ"

<http://svit.gov.ua/>

ISBN 978-966-603-223-5
ISBN 978-966-603-484-0 (т. 8)

- © Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАН України, 2007
- © Коментарі, автори, 2007
- © Видавництво «Світ», дизайн та художнє оформлення, 2007

РОЗДІЛ IV

НЕКРОЛОГИ

ПАМ'ЯТІ ВОЛОДИМИРА АНТОНОВИЧА

Згас великий світоч наукової мислі.

Він гас поволі, на наших очах, ледве горів, і тільки крайньою обережністю, уважливістю близьких, старанним усунуванням всього, що могло б його томити або дражнити, удалося відтягнути катастрофу на кілька літ.

Незвичайно інтенсивна наукова праця разом з тяжким життям під вічним аргусовим оком наглядю, серед внутрішньої боротьби течій і напрямів в самій громаді однодумців, зарані вичерпала його сили. Покійник був чоловіком незвичайно вражливої, м'якої, делікатної вдачі, і сі обставини, на які був засуджений кожний українець, котрий не хотів зріктися зовсім своєї національної фізіономії, — були понад силу його. Вже з середини 1880-х років, ледве перейшовши за п'ятий десяток життя, він починає показувати явні знаки вичерпання й утоми. Роздвоєння в питаннях національної тактики, яке прокинулося в Київській громаді й доводило до гострих конфліктів між недавніми однодумцями, мусило сильно відбитися на нім. Повна безуспішність польсько-української угоди в Галичині, на яку покійник покладав великі надії, піддила багато гірких крапель в чашу його життя*. Він починає все далі відходити від громадського життя і його інтересів.

І наукова праця його стає менш інтенсивною; розвідки з'являються все рідше; їх заступають праці описові, збірки й інвентаризації матеріалів; він обминає теми "дражливі", заходить в глибину археології, нумізматики, історичної географії*. Археологічні карти, описі нумізматичних колекцій, справоздання з розкопок, матеріали до історично-географічного словника займають місце повних блиску і духової сили суспільно-історичних студій попередніх десятиліть. І серед сих тихих, далеких від бур життя занять тихо гас він. Уже переїздячи через Львів востаннє, в дорозі на зиму до Італії вісім літ тому, він робив вражіння чоловіка вповні вичерпаного, на порозі життя і смерті. Тільки незвичайній печаливості його близьких удалося протягнути се життя на кілька літ. І мило було бачити, чути серед себе хоч би й немічним інвалідом сього великого чоловіка. До кінця заховався в нім чар духу, блиск ума, яким чарував він усіх. Заслабий до інтенсивної праці, він проявляв його в розмові в близьких, яким лишився вступ до його тихих покоїв у старенькій його будиночку. Зачав з минулого року писати мемуари, але далі перо вже перестало його слухати. За намовою приятелів став диктувати*. І тихо згас серед сього останнього заняття від старечого вичерпання, не витримавши останньої зими.

Між ріжними частями української землі вість про його смерть, безперечно, в Галичині особливо живо відбилася. Для неї історичні праці покійного мали особливе значіння. В переважній часті вони були присвячені від-

носинам історичної Польщі до українського народу, його становищу під пануванням Польщі і протестам против накинутих нею норм життя, против визиску в інтересах польсько-шляхетської верстви; вияснення гріхів історичної Польщі перед народом українським поставив покійник своїм завданням історика*, і де ж, як не в Галичині, що досі ще живе не пережитою, старанно консервованою спадщиною історичної Польщі, мала бути оцінена особливо вдячно ся діяльність покійного історика!

З другого боку, покійник був одним з найбільше гарячих і переконаних проповідників ідеї тісного зближення України з Галичиною, підтримування української національної роботи на галицькім ґрунті українськими силами в часи російського лихоліття, щоб потім дати можливість і російській Україні покористуватися здобутками сього національного доробка. Він належав до кружка українських патріотів, що задумали заснувати українськими коштами Товариство імені Шевченка для розвою української науки іще в 1870-х роках*. Пізніше був гарячим прихильником його реформи на товариство наукове академічного типу*.

Весь наш новіший науковий український рух розвинувся запізно для покійного, щоб він сам міг узяти в нім діяльну участь власними науковими працями. Але він спочував йому щиро, і своїми впливами серед української суспільності не залишав робити, що міг, для того, щоб знайти йому моральну і матеріальну поміч в українських кругах. І в історії української науки зістанеться вічно пам'ятним те, що зробив він для сього, аби приготувати сей національний культурний рух український останніх часів своєю гарячою проповіддю української національної культурної роботи, як першої підстави всяких програм суспільних і національних, — дарма, що сам він не ввійшов у сю обіцяну землю українського національного культурного життя, не переступив її границі сам особисто.

1894 // Приложение к 1 тому Записок Императорской академии наук. — СПб, 1895. — Т. 1. — № 2. — С. 71–112; Еще разыскания и вопросы о Болохове и болоховцах // Университетские известия. — К., 1899. — № 1. — С. 1–63; Грамота князя Ивана Ростиславича Берладника 1134 г. // Сборник статей по истории права, посвященный М.Ф.Владимирскому-Буданову его учениками и почитателями / Издан под ред. М.Н.Ясинского. — К., 1904. — С. 366–381; Рыцарство на Руси — в жизни и поэзии // Чтения в Императорском обществе Нестора Летописца. — К., 1901. — Т. XV. — Вып. 4. — Отд. II. — С. 129–150; 1902. — Т. XVI. — Вып. 4. — Отд. II. — С. 14–23.

с. 557 ...“Несколько следов Южной Руси с юго-славянами в литовско-польский период ея истории, между прочим — в думах”, і трохи згодом «Олексій Попович думи “про бурю на Чорному морі”»... — йдеться про статті: Несколько следов Южной Руси с юго-славянами в литовско-польский период ея истории, между прочим — в думах // Изборник Киевский. — К., 1904. — С. 119–137; Олексій Попович думи “про бурю на Чорному морі” // Чтения в Императорском обществе Нестора Летописца. — К., 1906. — Т. 19. — № 2. — Отд. II. — С. 28–30 (коротке повідомлення); “Синові України”. — К., 1993. — С. 1–18 (повний текст).

І в честь його так же був випущений збірник в 1906 р. [під] т[итулом] “Еґанос”, зложений з праць переважно професорів і слухачів Київського університету, — того кружка, до якого належав покійник, — від України і українства далекого, або й неприхильного йому — серед автури збірника поміж поміркованих щодо українського питання в Російській імперії дослідників знаходимо Т.Флоринського — професора Київського університету, відомого українофоба, який у своїй публіцистиці заперечував існування української мови, негативно висловлювався про українську літературу, відкидав наукові здобутки НТШ, наголошував на “літературному сепаратизмі” українців, упереджено ставився до М.Грушевського тощо. Див. його публіцистику: Флоринский Т. Малорусский язык и “Украинско-русский” литературный сепаратизм. — СПб, 1900; Його ж. Нужны ли “украинские кафедры”. — 1907. Критику М.Грушевським поглядів Т.Флоринського див.: Грушевський М. Нова “пря” про українсько-руську книжну мову // Грушевський М. Твори: У 50-т. — Львів, 2002. — Т. 1. — С. 123–128, а також анонімного автора: Spectator. З російської України // ЛНВ. — Львів, 1899. — Т. 8. — Кн. XI. — С. 66–83.

Між ними, може, побачать світ і деякі праці його з українознавства... — серед неопублікованих робіт М.Дашкевича згадують і про тритомну “Історію Південної Русі”. (Дашкевич Николай Павлович // Материалы для биографического словаря. — С. 264).

А.Ф.

Пам’яті Володимира Антоновича

Публікується за виданням: Грушевський М. Пам’яті Володимира Антоновича // ЗНТШ. — Львів, 1908. — Т. XLII. — Кн. II. — С. 7–9. Друге видання вийшло в діаспорі: Український історик. — Нью-Йорк; Торонто; Мюнхен, 1984. — Рік. XXI. — Ч. 1–4 (81–84). — С. 191–192.

Бібліографія праць В.Антоновича: Ткаченко М. Бібліографія праць В.Б.Антоновича та праць про нього // Антонович В. Твори. — К., 1932. — Т. 1. — С. 59–88; Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори / Упорядники В.Ульяновський, В.Короткий. — К., 1995. — С. 773–791; Ульяновський В., Короткий В. Володимир Антонович: Образ на тлі епохи. — К., 1997. — С. 199–217.

Література: Антонович В. Твори. — К., 1932. — Т. 1. — С. 59–88; Гермайзе О. В.Б.Антонович в українській історіографії // Україна. — К., 1928. — Кн. 5 (30). — С. 17–32; Доманицький В. Володимир Антонович. З нагоди 45-го ювілею наукової і громадської діяльності // Нова громада. — 1906. — № 9. — С. 27–46; Дорошенко Д. Володимир Антонович. Його життя й наукова та громадська діяльність. — Прага, 1942; Кіян О. Володимир Антонович: історик й організатор “Київської історичної школи”. — К., 2005; Кордуба М. Зв’язки В.Антоновича з Галичиною // Україна. — К., 1928. — Кн. 5 (30). — С. 33–78; Томашівський С. Володимир Антонович. Його діяльність на полі історичної науки // ЛНВ. — Львів, 1906. — Т. XXXIII. — С. 56, 261–280, 458–485; Уляновський В., Короткий В. Володимир Антонович: Образ на тлі епохи. — К., 1997; Rawita-Gawroński Fr. Włodzimierz Antonowicz. Zarys jego działalności społeczno-politycznej i historycznej. — Lwów, 1912.

с. 558 *Повна безуспішність польсько-української угоди в Галичині... підлила багато гірких крапель в чашу його життя* — йдеться про українсько-польську угоду в Галичині 1890 р., відому під назвою “нова ера”. В.Антоновича та О.Кониського вважали її ідейними натхненниками. Компроміс українських політичних сил поміркованого спрямування в Галичині (О.Барвінський, Ю.Романчук) із польською владою критично сприйняла українська громадськість краю. Детальніше див.: Чорновол І. Польсько-українська угода 1890–1894 рр. — Львів, 2000.

...їх заступають праці описові, збірки й інвентаризації матеріалів... заходять в глибину археології, нумізматики, історичної географії — див. бібліографію праць В.Антоновича з цієї тематики: Кіян О. Володимир Антонович. — С. 459–483.

Зачав з минулого року писати мемуари, але далі перо вже перестало його слухати. За намовою приятелів став диктувати — надиктовував їх Д.Дорошенкові, див.: [Дорошенко] Д. З споминів про Михальчука // ЛНВ. — Львів, 1914. — Т. LXVI. — Кн. 5. — С. 233–241. Опубліковані: Автобіографічні записки Володимира Антоновича // ЛНВ. — Львів, 1908. — Т. XLIII. — Кн. 7. — С. 3–17; Кн. 8. — С. 193–204; Кн. 9. — С. 387–407; Автобіографічні записки (уривки) // Київська старовина. — К., 1993. — № 4. — С. 100–106.

с. 559 *...вияснення гріхів історичної Польщі перед народом українським поставив покійник своїм завданням історика...* — ця теза згодом використовувалася, особливо польською історіографією (Ф.Равіта-Гавронський), як підтвердження упередженої позиції В.Антоновича щодо поляків (Кіян О. Володимир Антонович. — С. 25). Згодом М.Грушевський намагався згладити це узагальнення. Детальніше див.: Грушевський М. З соціально-національних концепцій Антоновича // Україна. — К., 1928. — Кн. 5. — С. 7.

Він належав до кружка українських патріотів, що задумали заснувати українськими коштами Товариство імені Шевченка для розвою української науки іще в 1870-х роках — Товариство засноване завдяки ініціативам представників переважно Київської громади, активним діячем якої вважався В.Антонович, однак безпосередніми його фундаторами виступили О.Кониський, Д.Пильчиків, М.Жученко, С.Качала.

Пізніше був гарячим прихильником його реформи на товариство наукове академічного типу — властиво ідея перетворення Товариства в наукову установу зародилася у В.Антоновича і О.Кониського в другій половині 1880-х рр., згодом підтримана О.Барвінським.

А.Ф.

ЗМІСТ

с. тексту с. ком.

<i>М.КАПРАЛЬ, А.ФЕЛОНЮК. Передреволюційне десятиліття великого історика України (1906—1916) . . . . .</i>	<i>V</i>	
Розділ I. ІСТОРИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ	1	
До біографії митрополита Онисифора Дівочки	3	590
З облоги Белза в 1352 р.	7	592
Одна з українських колекцій	8	593
Рожне поле	11	594
Студії з економічної історії України	13	596
Господарство польського магната на Задніпров'ї перед Хмельниччиною	76	602
Байда-Вишневецький в поезії й історії	90	604
Сучасна вірша про неволю Вишневецького	116	606
До портрета Мазепи	120	607
Ще до портрета Мазепи.	122	608
Шведсько-український союз 1708 р.	123	609
Новий хозарський текст про війни Олега	135	610
Український рух на схід. Розселення за московською границею до 1648 р.	140	611
Розділ II. ОГЛЯДИ, РЕЦЕНЗІЙНІ СТАТТІ, ЕНЦИКЛОПЕДИЧНІ ГАСЛА	173	614
Коли сфабрикована грамота Любарта луцької катедри?		
Критична замітка	175	614
Українське наукове товариство в Києві й його наукове видавництво	177	615
Володимир Антонович, основні ідеї його творчості і діяльності	185	616
До питання про розселення в'ятчів. Кілька заміток з приводу новіших праць	192	621
Лопушанський "Святовид"	196	621
Нові конструкції початків слов'янського і українсько-руського життя. Критичні замітки	197	622
Останні випуски праці проф. Жуковича про релігійні відносини XVII в.	217	624
Останні томи "Архива Юго-Западной России"	224	627
Розвиток українських досліджень у XIX столітті і вияви у них основних питань українознавства	229	628
Нові гіпотези з історії староруського права. Критичні замітки з приводу праці К.Л.Геца	266	641
Новіша література по історії В[еликого] кн[язівства] Литовського. Критичний огляд	285	643
Короткий огляд української історії	303	647
Українська справа в її історичному розвитку	312	649
Глинський Михайло Львович	338	651
Гонта	340	654

Запоріжжя і Запорізька Січ (Січа)	342	656
[Виступ на загальних зборах НТШ 30 квітня 1907 р.]	350	657
[Виступ на загальних зборах НТШ 12 травня 1909 р.]	352	658
Розділ III. АРХЕОГРАФІЧНІ ПУБЛІКАЦІЇ ТА ПЕРЕДМОВИ	355	659
Лист Володимирської громади з 1324 р. (Факсиміле листа й печатки)	357	659
Матеріали до історії Коліївщини. IV. Оповідання очевидця про смерть Гонти	361	660
Три листи Волод[имира] Антоновича до Антонія Мйодушевського	364	662
Записка Гендльовіка про банатських запорожців	371	664
До історії Остриянинової еміграції. Постриження вдови Остриянина в Москві	372	664
Історія Хмельниччини, списана Силуяном Мужилівським в лютім 1649 р.	376	665
Матеріали до історії Кирило-Мефодіївського братства. Признання кирило-мефодіївців	387	665
Вступне слово [до т. LXIX “Записок НТШ”]	529	671
Передне слово [до: Свендцький І. Опис рукописів народного дому]	531	671
Передмова [до т. ХСІІ “Записок НТШ”]	533	673
Від комісії [Передмова до т. VIII “Жерел”]	534	674
Від комісії [Передмова до т. ХХІІ “Жерел”]	538	677
Розділ IV. НЕКРОЛОГИ	539	678
Богдан Бучинський. Посмертна згадка	541	678
Пам’яті Никандра Молчановського	543	680
Петро Голубовський. Некролог	550	684
Микола Дашкевич. 1852—† 20.I.1908	553	687
Пам’яті Володимира Антоновича	558	691
Кн[язь] Ян-Тадеуш Любомірський. (Некролог)	560	693
Ф. Леонтович—В. Ключевський—Д. Самоквасов. (Некрологічні замітки)	562	694
В. І. Сергеевич. Посмертна згадка	568	701
Пам’яті Євгена Голубінського	570	702
Пам’яті Якова Шульгина	575	705
Пам’яті Миколи Лисенка. Промова Мих[айла] Грушевського	579	709
Іван Филевич. Некрологічна замітка	584	713
Костянтин Михальчук	587	716
Пам’яті Володимира Лозинського	589	719
КОМЕНТАРІ	590	
СПИСОК ЦИТОВАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	720	
ПОКАЖЧИК	726	
ПОЯСНЕННЯ СЛІВ	753	

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Грушевський Михайло Сергійович

Твори: У 50 томах

Том 8

Серія “Історичні студії та розвідки (1906—1916)”

Редактор *Л.Веремієнко*
Художнє оформлення *С.Іванов*
Технічний редактор *С.Довба*
Коректори *М.Ломеха, Б.Павлів, О.Тростянин*

Здано на складання 21.02.2006. Підп. до друку 17.11.2006.
Формат 70x100¹/₁₆. Папір офс. Гарн. Academy. Офс. друк. Умовн. друк. арк. 62,56.
Умовн. фарбовідб. 62,98. Обл.-вид. арк. 55,00. Наклад 5000 прим.
Свідоцтво держ. реєстру: серія ДК № 2980. Вид. № 14. Зам. 432-7.

Державне підприємство “Всеукраїнське спеціалізоване видавництво “Світ”
79008 м. Львів, вул. Галицька, 21
www.dsv-svit.lviv.ua; e-mail: office@dsv-svit.lviv.ua

Друк на ВАТ “Львівська книжкова фабрика “Атлас”
75005 м. Львів, вул. Зелена, 20

Грушевський М.С.

Г 91 Твори: У 50 т. /Редкол.: П.Сохань, Я.Дашкевич, І.Гирич та ін.;
Голов. ред. П.Сохань. — Львів: Світ, 2002 —
Т. 8: Серія “Історичні студії та розвідки (1906—1916)”. — 2007. —
776 с.

ISBN 978-966-603-223-5; 978-966-603-484-0 (т. 8).

Восьмий том зібрання праць М.Грушевського продовжує серію “Історичні студії та розвідки” і охоплює період 1906—1916 рр. У томі вміщені численні історичні статті, огляди, рецензії, археографічні передмови та публікації вченого, некрологи й посмертні згадки про істориків, суспільних діячів — сучасників М.Грушевського.

Видання розраховане для істориків, етнографів, філологів та всіх, хто цікавиться історією України.

ББК 63.3 (4 УКР)

ISBN 978-966-603-223-5

ISBN 978-966-603-484-0 (т. 8)